

**Gender Stereotypes
in Education:
the Case of Manuals
for Primary School
Pupils**

STEREOTIPURI DE GEN ÎN EDUCAȚIE: cazul unor manuale de ciclul primar

LAURA GRÜNBERG

Gender unfairness that students face in schools involve differences in achievement patterns and unequal access to resources as well as differences between portrayals of male and females in curricular materials. Some typical gender stereotypes are identified in this article by a brief content analysis of two alternative primary school books. The author pleads for subscribing further discussions on gender influences in education into the larger framework of the debate on multicultural education - an education for and through differences.

“C” e? Băiat sau fată” este prima întrebare pe care o punem atunci când un copil vine pe lume. Este de fapt începutul unui lung drum pe parcursul căruia familia, școala, mass media, prietenii contribuie la asimilarea și interiorizarea de către copil a normelor sociale de comportament și de atitudine considerate adecvate pentru apartenența sa la un anumit sex. Diferențele biologice între cele două sexe se transformă rapid în diferențe socio culturale (diferențe de gen ce țin de natura diferită a experiențelor noastre ca femei/bărbați, a definițiilor sociale ale femininului/masculinului etc.): haine, culori, jucării, meserii diferite, dar și atitudini și așteptări diferite din partea societății față de femei și bărbați. Investind în diferențe mai mult decât în asemănări, îi ajutăm pe copiii noștri să facă parte din lumi diferite în funcție de răspunsul la această primă întrebare “Ce este? Băiat sau fată”. O lume în roz - a fetelor și femeilor frumoase sau în orice caz foarte precupate de aspectul lor exterior, tandre, sensibile, vorbărețe, subiective, și o lume în bleu - rezervată celor activi, inteligenți, puternici, obiectivi, energici. Genul funcționează ca un criteriu de organizare socială care, împreună cu categoria socială, rasa, etnia direcționează explicit și implicit destințile noastre ca indivizi.

Schema rigidă de gen este indușă prin procesul socializării. Felul în care folosim categoriile “masculin” și “feminin” ca organizatori cognitivi ne afectează uneori gândirea despre pisici (pe care le considerăm de cele mai multe ori “feminine”), despre numere pare (în Antichitate greacă considerau numerele pare ca feminine și cele impare ca masculine) sau despre capacitatele de a șofa ale unei femei (“Sigur, femeie la volan!” vom exclama într-un troleibuz când suntem striviti de o frână bruscă). Diferențiem

și clasificăm permanent, căci avem nevoie de ordine, simboluri și modele pentru a da sens lumii în care trăim. Dar prin diferențiere, ierarhizăm și evaluăm, astfel încât ceva e mereu mai bun/mai important decât altceva. Din această perspectivă, de multe ori ceea ce ține de masculin - de lumea în bleu, este "norma" în funcție de care facem aprecieri.

Scoala contribuie fundamental la menținerea normelor sociale de comportament sau, dimpotrivă, la flexibilizarea și schimbarea lor. Dacă înainte copiii învățau totul în familie, educația formală fiind privilegiul celor înstăriți, astăzi un copil între 6-8 ani își petrece în medie 20 de ore pe săptămână în școală. De la 3 la 24 de ani individii sunt preluati de instituția școlii care are un rol hotărâtor în adaptarea (sau neadaptarea) lor la condițiile de mediu social și cultural ale societății în care trăiesc.

În acest context general aş dori să înscriu demersul ce urmează. Problemele de gen în educație, la care mă voi referi în cele ce urmează, nu sunt simple probleme ale femeilor. Ele constituie o problemă mai generală legată de natura și procesele educației. În ultima vreme s-au înmulțit studiile și cercetările legate de inegalitățile de gen în educație. Acestea au arătat că instituția școlii - prin programe, manuale, materiale didactice, prin atitudinile profesorilor, ambientul oferit, prin tipurile de relații cu elevii, contribuie de multe ori la perpetuarea de stereotipuri de gen (ce crează imagini clișeu despre cine sunt/ce fac/ce simt/ce gândesc bărbații și femeile), norme de gen (prin intermediul căror societatea așteaptă și cere anumite comportamente de la bărbații/femei) și ideologii de gen (ce "explică" în termeni de principii generale de ce bărbații/femeile sunt diferiti și trebuie tratați diferit).

În perioada de tranziție spre o societate deschisă, tema capătă conotații noi, sporind pe de o parte nevoia școlii de a se redefini în raport cu viitorul și incitând pe de alta parte cercetătorii la studii într-un domeniu relativ nou la noi.

Inegalități de gen în educație

Când vorbim despre relevanța genului în educație, sau, mai radical formulat, despre inegalități de gen în educație ne referim la faptul că experiențele de elev sau de profesor includ, printre altele, și diferențieri legate de apartenența la "lumea în roz" sau la cea "în bleu". Experiențele educaționale ale femeilor și bărbaților, din școală elementară și până la facultate, sunt diferite și deseori inegale. Fetele (dar și băieții) se confruntă cu o serie de bariere structurale ce le îngădăsc anumite aspirații și realizări. În multe aspecte, carierele în învățământ ale femeilor și bărbaților au coordinate diferite. De exemplu, femeile sunt adesea nevoie să-și amâne gradele didactice sau doctoratul pentru a se ocupa de copii. În consecință, mai ales în învățământul superior, sunt mult mai puține femei profesor sau femei în funcții de conducere (în 1994-1995, conform datelor de la Ministerul Învățământului, în învățământul superior public femeile reprezentau 30,1% din personalul didactic dar din cei 3661 de profesori numai 335 erau femei, adică aproximativ 9%!).

Pe de altă parte ne putem referi la faptul că de la bun început se așteaptă tipuri diferite de succes școlar sau de cariere pentru băieți/fete respectiv bărbați/femei. Pentru o fată e "natural" să aleagă o carieră umanistă iar pentru băieți să se îndrepte spre științele exacte. Această alegere nu este în sine problematică decât în cazul ierarhizării între științe (cea ce se practică de altfel).

Studii și cercetări recente par să demonstreze că școala e receptată de copii ca un mediu feminin, ceea ce inițial este un handicap pentru băieți. Ei trebuie să-și definească masculinitatea prin "ceea ce nu e feminin". Băieții sunt mai rezistenți și au atitudini mai negative față de școală și educație. Fetele, în proporție mai mare, consideră experiența de școlar (mai ales în primii ani de școală) ca o experiență confortabilă, plăcută, "cu sens". Sistemul educa-

tional pare să submineze masculinitatea copiilor recompensând acei elevi care afișează atribute "feminine" (de tip conformism, ordine, disciplină) și penalizând caracteristicile masculine (de tip independentă, agresivitate).

Potrivit vorbirii de asemenea de discriminări de gen în manualele și materialele didactice folosite. Imaginea fetelor și femeilor (prin absență sau prin imagini clișeu), așa cum se degajă ea din texte și reprezentările din manuale contribuie de cele mai multe ori la interiorizarea unui model tradițional legat de poziția și rolul femeilor și bărbătilor în societate. Se discută de asemenea de diverse discriminări de gen explicite și implicate în programele școlare, în modul de evaluare al elevilor, în atitudinile profesorilor față de elevi.

Influențele genului în procesele de învățare și predare nu mai sunt astăzi contestate în urma acumulării de cercetări sociologice, psihologice și feminine. În România însă nu există tradiția unor asemenea cercetări, motiv pentru care tema discriminărilor de gen în educație poate părea fie extravagantă fie fără interes în contextul priorităților tranziției. Ea este însă importantă pentru o reală reformă a învățământului care este firesc să conțină și această dimensiune de gen. Un învățământ modern, care își propune să formeze mai mult decât să informeze și să deformeze, este un învățământ care educă tinerii pentru recunoașterea și respectarea diferențelor (după principiul: *diferențele nu sunt deficiențe*) dintre oameni, fie ele de clasă, religie, vîrstă, etnie sau sex.

După cum se poate constata, tema este amplă și ea va necesita abordări multidisciplinare. Eu îmi propun în cele ce urmează o sumară analiză a unor manuale alternative de clasa a II-a pentru a oferi câteva elemente de analiză critică care ar putea fi preluate în cercetări mai amănunte și de mai mare ample. Demersul nu are ambīția de a fi o cercetare de adâncime, ci mai curând urmărește să fie un început, un pretext de meditație pentru cei implicați în conceperea și

experimentarea de manuale alternative în ideea îmbunătățirii lor.

Nu contest dificultățile întâmpinate în elaborarea de manuale. Iar atunci când este vorba de manuale de ciclu primar care se adresează unor copii cu un spectru îngust de vocabular, cunoștințe, deprinderi de lucru, copii care trebuie învățați simultan reguli de gramatică și de viață, sarcina este și mai ingrată.

Pasul important realizat prin acceptarea ideii de manuale alternative și transpunerea ei în practică, constituie tocmai premiza unor discuții profesionale de tipul celei pe care o propun, menite să ducă la găsirea unor formule de lucru moderne și eficiente. Am convingerea că includerea în viața școlii a unor probleme de tipul celor pe care le voi aborda, va aduce un spor de atractivitate și motivație dorit de toți, va contribui la informarea și la formarea copiilor în spiritul valorilor și realităților acestui sfârșit de secol XX.

Stereotipuri de gen în manualele de ciclu primar

Uneori stereotipurile corespund punctual realității, dar de cele mai multe ori ele contribuie la o percepere rigidă și neadevărată a situațiilor. Aceste stereotipuri influențează conceperea materialelor didactice și implicit și pe beneficiarii acestora.

În manualele de ciclu primar există destule imagini stereotip care cantonează/ deformează imaginea copilului despre femei/bărbați, despre rolurile și statutul lor în societate. Am ales pentru această discuție cele două manuale alternative de limba română pentru clasa a II-a aprobată de Ministerul Învățământului pentru anul școlar 1996-1997:

- Limba română, Elena Constantinescu, Maria E. Goian, Marcela Sârbu, ed Teora, 1996 (îl voi numi varianta TEORA)
- Limba română: Citire, Comunicare, Lectură, Marcela Peneș și Vasile Molan,

ed Aramis, 1996 (îl voi numi varianța ARAMIS).

Voi încerca o evaluare a acestor două manuale din perspectiva imaginii despre femei și bărbați propusă. Voi urmări în mod special probleme de genul: Ce model de feminin/masculin propun cele două manuale? Cine sunt fetele și femeile, respectiv băieții și bărbații prezentați (în poze sau texte) în lecțiile din aceste manuale? Ce fac ei, în ce context fac ceea ce fac, căci sunt? Care sunt imaginile dominante legate de rolul și poziția femeilor/bărbaților care se desprind din parcurgerea lor?

Altfel spus, voi investiga sumar dimensiunea de gen a acestor manuale. Perspectiva este în mod voit limitativă. Cărțile în general și manualele în particular sunt intermediari importanți în procesul socializării copiilor. Ele contribuie la interiorizarea de modele și norme de comportament, la întărirea flexibilizarea sau chiar schimbarea

stereotipurilor și ideologiilor, printre care și cele de gen.

Din start îmi declar preferința pentru varianța Aramis, pentru care se pare că s-a optat în majoritatea școlilor din capitală. Atât conținutul cât și prezentarea sunt mai adaptate elevilor de clasa a II-a, copii de 7 sau 8 ani din această țară, din acest sfârșit de secol XX. Grafica este mai acerșă, textele mai actualizate, exercițiile mai interesante.

Impactul vizual. Dincolo de numărătoare.

Pornind de la premiza că, în acest secol al audio vizualului, suntem ceea ce vedem, am să încep printr-o analiză simplă. La nivelul imaginilor vizuale prezente în cele două manuale, o banală numărare se concretizează în următoarele rezultate:

Manual	Nr fete	Nr băieți	Nr femei	Nr bărbați
Var. ARAMIS	33	68	18	30
Var. TEORA	29	101	18	52

Observații: Există imagini de grup (în curtea școlii, pe câmp etc.) în care e foarte greu să distingi sexul personajelor și chiar numărul lor, deci cifrele au o oarecare marjă de eroare. Fete/băieți însărcină imagini cu copii. Tinerii/tinerele au fost numărați la femei/bărbați.

Se observă ușor discrepanțe majore. Dacă în cazul variantei Aramis decalajul între numărul aparițiilor este de 1/2 în favoarea băieților și bărbaților, în cazul variantei Teora raportul este de 1/3,5 în favoarea băieților și aproximativ 1/3 în favoarea bărbaților. Deși vizual, copiii sunt bombardati mult mai des cu poze reprezentând un anumit sex în defavoarea celuilalt. Numite uneori "minoritate majoritară" (ele sunt minoritate în sens sociologic) femeile sunt numeric majoritare atât în România cât și în multe alte țări. Si totuși se preferă poze cu băieți sau bărbați chiar în situațiile în care nu se ilustrează lupte/scene istorice (din care femeile sunt excluse în mod automat) ci se ilustrează scene

de săniuș (Teora, p. 64; Aramis p. 73), lecția despre prietenie (Aramis, p. 50) sau despre timp liber (Teora, p. 27).

Se poate observa de asemenea că în imaginile de grup, segregarea pe sexe este totală. În curtea școlii sunt mulți copii - băieți și fete (Teora, p. 4) dar grupul de băieți (în prim plan!) e separat de grupul de fete. Foarte rar fetele și băieții sunt prezenți ca jucându-se împreună (sunt împreună în câteva poze în jurul bradului sau în imagini reprezentând hore). În general în ambele manuale băieții se joacă doar între ei și se joacă mai des. Fetele și băieții nu știu să se joace împreună: "băieții strică liniiile și o îmbrâncesc pe fata... celelalte fete tipară ascuțit și tăbărâră pe el" ("În

recreație", după Marin Preda, Teora, p. 51). Se crează astfel premize ca de mici, copiii să interiorizeze ideea că este firesc să se joace, să colaboreze, să fie prieteni mai ales cu cei de același sex ca ei.

Dacă continuăm să numărăm activitățile atribuite copiilor și adulților în cele două manuale observăm că în general: fetele cântă/colindă, învăță, cos, ascultă, cumpără păpuși, sterg praf, hrănesc găini etc. În schimb băieții: învăță, fac mult sport, se joacă pe computer sau cu robot (ceea ce fetele nu fac niciodată în cele două manuale), duc hărție pentru centrul de colectare (ceea ce, din păcate nu se mai întâmplă!), pictează (o uzină poluată!, Teora p. 23), dirijează circulația, colindă etc.

Fetele sunt prezentate în general ca fiind mai puțin active, cu mai puțină inițiativă. Niciodată în cele două manuale fetele nu sunt prezentate în roluri netraditionale. Băieții dimpotrivă, ei fac nu doar *sunt* iar roulurile atribuite lor depășesc de câteva ori bariera tradițională. Un băiat udă florile (Aramis, p. 118), altul ajută bunicii (Teora, p. 13). Băieții sunt prezenți mai des ca având capacitatea de a rezolva anumite probleme, de a se descurca în anumite situații (ca de exemplu a scăpa de urs suindu-se în copac). Ceea ce li se întâmplă fetelor este de multe ori simpla consecință a unei anumite situații (sunt frumoase... sunt luate de neveste; sunt cuminți și laudate). La băieți întâmplările sunt consecința pozitivă a propriilor acțiuni (se bucură de o luptă pe care o câștigă, sunt recompensati pentru că au inventat ceva...).

Frapant este și faptul că în nici unul din manuale nu apare vreo femeie învățător. În afara textului din Marin Preda în care un domn învățător este personaj principal (deci e firesc să fie o poza cu un domn învățător), se menține opțiunea pentru imaginea învățătorului bărbat chiar și în contexte neutre de text (Teora, p. 9 poza unui profesor la tablă). Situația este în primul rând anacronică având în vedere că azi învățământul primar este feminizat, deci este mai "natural" să fie o învățătoare în poze. Se poate corela aceasta

discrepanță cu faptul că și atunci când avem o poză cu un televizor, speakerul este bărbat. Atunci când poza reprezintă un ghișeu de informații, la ghișeu este un bărbat. Când este vorba de recepția unui hotel, avem o femeie. (Aramis, p. 21).

De la imagini la text

De la imagini am să trec la text. Am să discut succint conținutul câte unei lecții din fiecare manual, lecții pe care le-am considerat semnificative din perspectiva temei alese (ele nu sunt singurele care pot servi argumentația mea ci mi s-au parut printre cele mai relevante). Voi încerca astfel să exemplific în ce mod prin intermediul unor texte scolare se mențin și se întăresc norme/prejudecăți și ideologii legate de rolurile femeilor și bărbăților în societate.

În varianta Aramis, la p. 30, este lecția "La magazinul de jucării". În cele 9 imagini cu text se derulează o poveste tipică. Victor și Elena intră într-un magazin de jucării. Vândătoarea este, în mod "natural", o femeie. El alege un trenuleț. Ea o păpușă. Ea vorbește prea tare așa că el îi spune: "Nu vorbi așa tare!". Ea se sperie de căine, mărturisește "Vai ce teamă mi-a fost" dar norocul ei este că Victor are autoritateasupra cainelui și nu e fricos.

Personal mă întreb în primul rând dacă o asemenea lecție poate place băiatului meu de clasa a doua care, ca și mulți alți copii de aceeași vîrstă, se uită la Star Trek, Nemuritorul, la cursele de raliu de formula 1, la meciurile de fotbal sau la serialul Mash. Mă întreb cum va reacționa când va avea poate de recitat de 2 ori lecția!

Mă întreb iarăși de ce "Victor și Elena" sunt în magazin și nu "Elena și Victor", mai ales dacă luăm în considerare ordinea alfabetică, sau normele de politetă. Dar întrebarea mea are bătaie mai lungă căci s-au întrebat și alții de ce considerăm firesc să spunem "Adam și Eva" și nu "Eva și Adam"

sau "frați și surori" și nu invers.

Elena are nevoie permanent de control - vorbește prea tare, se teme de câine și vrea păpuși. Ca toate fetele (!) își exteriorizează emoțiile: "ce teamă mi-a fost". În schimb Victor e curajos, ocrutitor și bine crescut, și își dorește trenuleț. Imaginea este atât de convențională încât face textul lipsit de interes. Elevii cred că ar fi mai atrași de un text neconvențional, în care băiatul și-ar fi dorit o păpușă, în magazin ar fi fost servit de un bărbat și fata l-ar fi apărat de câine.

Din același manual menționez și p. 18 unde în cadrul lecției "Datorii" băiatul din text, cerându-și scuze că a vrut să primească bani pentru treburile casnice (despre nevoie de evaluare, reevaluare și chiar de retribuire a muncii casnice se vorbește mult în literatura feministă!) ... "sărută cu recunoștință mâna care îl măngâie". Scena vine parcă din alt secol fiind pe de altă parte atât de adevarată societății noastre care preferă tradiția ca alternativă la valorile contemporane. La capitolul exercițiilor se formulează următoarea întrebare: *Ce aflat Radu despre munci?* Sună curioasă ce răspunsuri vor da elevii, pentru că eu nu aş ști foarte bine ce să răspund. Ce faci în gospodărie nu e muncă? De ce? Pentru că nu se plătește? Nu se răsplătește? În subtext se pune o problemă foarte interesantă dar elevii nu au datele pentru a o aborda.

Din manualul varianta Teora mă voi opri la lecția de la pagina 16 "Familia mea" după Baruțu T. Argezi. În câteva propoziții seci sunt trecute în revistă rudele lui Toader.

Se menține îndoiala mea că și un astfel de text ar putea interesa sau captiva un copil de 8 ani. Dar am ales textul pentru clișeele, aş zice perfecte, propuse. "Mama mea e bună și frumoasă" spune Toader despre mama lui. În schimb despre tatăl său afirmă: "Tata e cel mai harnic om din lume. Se scoală cu noaptea în cap și pleacă la lucru". Mama e deci caracterizată prin ceea ce este - ea are trăsături naturale, nu virtuți. În schimb tatăl este descris prin ce face. Imaginea în sine este din nou lipsită de actualitate. La acest sfârșit de secol, femeile au pătruns masiv pe piața

muncii, ele nu doar sunt dar și fac și puțini copii și ar caracteriza astfel părinții. Și tatii pot fi buni și frumoși, și mamele sunt harnice și muncesc.

La aceeași lecție se propune ca exercițiu: *alegeți cuvintele care denumesc membrii unei familii și alcătuiri cu ele scurte comunicări.* Cuvintele propuse sunt: *frate, elev, fiu, coleg, fiică, medic, tăran, mătușă, muncitor, nepoată, preot, unchi, inginer, verișor.* Din acestea, 11 se referă la membrii de sex bărbătesc și doar 3 la femei. Ele sunt reduse la roluri de fiică, mătușă, nepoată. Nici un exemplu nu e legat de o meserie. Dacă bărbății sunt prezentați în termeni ocupationali, femeile, în toate 3 exemplele, sunt prezente în termeni relaționali.

În prelungirea discuției despre imaginea "mamei" aş menționa și lecția "Două cuvinte" (p. 102). În cadrul ei se propune ca exercițiu: *Găsiți cuvinte care să arate însușirile fizice și sufletești ale mamei voastre. Și urmează un model: Mama este blondă (satenă, înaltă, subțirică). Mama este o ființă blândă (bună, surâzătoare, harnică).*

Din nou mă întreb: De ce blondă, înaltă și subțirică? Oare căte mame se încadrează în asemenea canoane de frumusețe? De ce nu mică de înălțime și de ce nu poate fi mama "model", o ființă energetică, serioasă, stăpânită în loc de blândă și surâzătoare.

De ce nu lărgim cămașa de forță impusă femininității/masculinității? De ce nu pot fi mamele din manuale puternice și tatii din manuale blâzni și calzi, așa cum sunt mulți dintre ei în realitate?

La exercițiul următor se propune scrierea unor propoziții în care să apară cuvinte care denumesc ocupații feminine, alegându-le din lista: *doctoriță, învățătoare, ingineră, agricultoare, fermieră, muncitoare, biolog.* Lista poate fi completată.

Care din acestea, și de ce sunt acestea ocupații feminine? A fi doctor este o ocupație feminină? Atunci a fi dirijor e o ocupație masculină (pentru că sunt puține dirijoare...). "Gospodină" este o ocupație feminină (deși diferențele biologice dintre

sexele nu pot explica incompetența bărbaților în această zonă, iar pe de altă parte se "știe" că cei mai buni bucătari din lume sunt bărbați). În română nu există masculin pentru gospodină iar "gospodar" are altă semnificație. "Fotbalist" era până nu de mult o meserie masculină și s-a dovedit a fi și una feminină. În studiile din ultima vreme se analizează sexismul în limbaj (nu întâmplător se spune că orice revoluție ar trebui să înceapă cu o revoluție de dicționar). Se comentează conotațiile diferite pe care le au uneori termeni sinonimi (ca de exemplu burlac-fată bâtrâna). Avem aici un exemplu de lecție cu substrat care ar fi putut incita imaginatia și creativitatea copiilor dacă era altfel formulată.

Concluzii

De ce există, persistă și chiar evoluează anumite diferențieri și inegalități de gen în educație? Există diverse explicații biologice, psihologice, sociologice etc. de care cei implicați în procesul de educație trebuie să fie conștienți. Dar trebuie să ne înțelegem și propriile noastre prejudecăți, în prelungirea căror, conștient sau inconștient, tratăm uneori diferit un elev de o elevă, alegem un text sau altul, o poză sau alta sau pretindem un anumit tip de comportament.

Putem scoate din manuale pozele cu fostul dictator, unele texte patriotic-demagogice, putem colora paginile, dar dacă nu ne propunem obiective mai îndrăznețe, dacă nu urmărим și o educație multiculturală, în spiritul respectării diferențelor, inițiativa e incompletă. A lupta cu propriile prejudecăți, a ni le recunoaște și a încerca să le atenuăm mai ales ca dascăli, este vital pentru succesul unei reforme autentice a unui sistem de învățământ.

Sigur că nu putem trage concluzii categorice dintr-o asemenea analiză succintă. Si totuși nu trebuie să fii specialist în pedagogie/sociologie/feminism ca să observi, citind aceste manuale alternative propuse

elevilor de clasa a doua, că imaginea femeilor și bărbaților aşa cum se conturează din conținutul imagistic și ideatic este una stereotipă, neactualizată și fără "priză" la cititor. Cantitativ băieții și bărbații domină. Sunt mai mulți în poze, sunt mai mulți ca personaje principale, sunt eroii care fac (istoria în primul rând, căci toate incursiunile în istorie sunt prilej de prezentare a eroilor acestei țări - toți bărbați - de la daci la Cuza, Stefan cel Mare sau Mihai Viteazul). Dar dincolo de cantitate, spectrul rolurilor prescrise celor două sexe este îngust și neactualizat.

Ce s-ar putea face? Dincolo de "clasă" sunt 30-40 de individualități ce trebuie să ajungă să înțeleagă și să respecte diferențele și asemănările dintre ei. Cei ce alcătuiesc manuale și cei ce sunt intermediarii acestor produse către mintea și sufletul "clasei" trebuie să se adreseze tuturor adresându-se fiecărui în parte. Fiecare este diferit de ceilalți prin apartenența la un sex, la o clasă, la o etnie, la o religie etc. Fiecare în parte și toti la un loc trebuie să se regăsească în manuale, trebuie să-și găsească diverse modele în paginile lor și trebuie, citindu-le, să înțeleagă mai mult despre diversitatea lumii în care trăiesc.

Putem de asemenea adevăra grafica la gustul estetic al generației căror se adresează manualele. Putem ieși din câteva clișee plăcute și neadecvate pentru acest sfârșit de secol XX (câteva au fost prezentate în acest articol). Putem imagina texte care să servească nevoilor de vocabular și de cunoștințe gramaticale prevăzute în programă dar care să-i și amuze, să-i incite și să-i facă curioși pe elevi.

Pot fi întrebăți chiar copiii de clasa a II-a ce gândesc și cum îl văd ei pe oamenii mari. Eu cred că, în ciuda eforturilor (și uneori a inertiei) noastre, la ei "bleul" și "rozul" se pot amesteca cu mai mare usurință. Dar stereotipurile culturale, de care continuăm să ţinem cu dinții, s-ar putea să-i influențeze în separarea "bleului" de "roz" și eventual inferiorizarea "rozului" față de "bleu".